

Ravasz László, a humanista teológus élete és munkássága – református püspökké választásának 100. évfordulójára

Bevezetés – Élete és pályája – Erdélytől Budapestig

Ravasz László (1882. szeptember 29., Bánffyhunyard – 1975. augusztus 6., Budapest) református teológus, lelkipásztor, a Dunamelléki Református Egyházkerület püspöke, a Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventjének lelkészi elnöke, a magyar országgyűlés felsőházának tagja, az MTA tagja, a Kisfaludy, Petőfi, Arany, Mikes, Jannus Pannonius és Tisza István Társaság tagja, a *Protestáns Szemle*, *Az Út*, a *Lelkészegyesület*, a *Református Figyelő*, a *Református Élet* és a *Magyar Kálvinizmus* főszerkesztője, annak a Böhm Károlynak a tanítványa, aki megalapította az első magyar filozófiai iskolát Kolozsvárott.

A Magyar Református Egyház 20. századi legnagyobb hatású vezetője.

Szülei – Ravasz György és Gönczi Róza – maroszséki székelyek, édesanyja minden felmenője a 18. század közepéig visszamenőleg kelementelki lelkész, édesapja első generációs értelmiségi, a helyi gazdasági felső népiskola tanítója. Az elemi iskolát Bánffy-hunyardon, a középiskolát Székelyudvarhelyen végezte, a család székely gyökereivel itt azonosult.

Tanulmányait a Kolozsvári Teológiai Akadémián 1900-ban kezdte meg azzal a nem titkolt céllal, hogy kétévnyi beszámítással elvégzi a tanári szakot is, s mint „lelkészjellegű” tanár valamely református kollégiumban biztos állásra számíthat. Az önmagára elsősorban bölcsészként tekintő Ravasz három tanárát emelte ki egyetemi éveiből: Böhm Károlyt, Schneller Istvánt és Széchy Károlyt. Schneller előadásai révén találkozhatott a német idealizmus filozófusaival, pedagógiai előadásai a kor filozófiai irányzatainak megfelelően a német idealizmusban gyökereztek, amit Ravasz hol hegelianusnak, hol kantianusnak, hol herbartianusnak talált. Ravaszra gyakorolt hatását is abban kell keresnünk, hogy ahogyan ő fogalmaz, „a német etikai idealizmus levegője áradt előadásai-ból”.¹ Széchyről meglehetősen kritikusan ír, szinte kiábrándítónak találja, mégis éppen hiányosságai okán, ő lesz az, aki az esztétika felé sodorja. Ravasz az irodalomtörténetről azt gondolta, hogy az az „esztétika fenomenológiája”, ezért nem tudta elfogadni, hogy Széchynek nincsenek filozófiailag fundált esztétikai elvei.² Esztétikai érdeklődésének terméke az 1903-ban az *Egyetemi Lapokban*, később könyv alakban is megjelenő első tanulmánykötete: *Aesthesis, Három széptani kérdés*, amelyben három rövid esztétikai

¹ Ravasz László: *Emlékezéseim*. Budapest, Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1992. 65.

² Ravasz (1992): i. m. 63.

témájú tanulmánya olvasható. Az ekkor még írónak, költőnek készülő, olvasni mindig szerető, sőt azt szisztematikusan végző Ravasz újabb esztétikai témájú értekezéssel jelentkezik 1904-ben a kolozsvári Tudományegyetem Egyetemi Körének Évkönyvében *Vallás és művészet* címmel. Majd a Vajda János költészetéről írott nyertes pályaművével, ezt ugyan doktori értekezés témájául is elfogadták, lezárja „filozófiátlan esztétikai érdeklődését”, és teljesen a filozófia felé fordul. Az esztétika még jó ideig élete része marad, az irodalom, különösen a költészet iránti érdeklődése pedig egész életén elkíséri, sőt a Böhm Károlynál készített disszertációjának témája is Schopenhauer esztétikája, majd legnagyobb hatású tanárának életét és munkásságát feldolgozó háromkötetes emlékkönyvében annak értékelését elemzi, különös tekintettel annak esztétikai alapelveire. Ez a legnagyobb hatású tanár Böhm Károly volt. „Ösztönszerűleg megéreztem, hogy összes tanáraim között legsúlyosabb egyéniség Böhm Károly”³ – írja az idősödő Ravasz. Böhm az első önálló magyar filozófiai rendszer kidolgozója volt, és Ravaszt olyannyira letaglózta filozófiája, hogy annak hatása, függetlenül teológiájának változásától, vagy újabb filozófiai áramlatok megjelenése dacára, egész életművén áthúzódik.

Nagy Károly előadását hallgatva érez először indíttatást a teológia tanulmányozására. Noha Ravasz csak egy ideig időzik Nagy liberális teológiai nézetei mellett, mégis szellemi fejlődésének első teológiai állomása ez, ahol önvallomása szerint:

„Egyszerre megtudtam, hogy a vallás a lelki életnek egyik alkati tényezője; megtudtam, hogy a vallás az emberi művelődésnek legnagyobb, egységesen összefüggő és szétágazó képződménye; megtudtam, hogy a hit és a kétely, a bizonyosság és kritika roppant párviadala feszíti szét és tartja össze a vallás külső és belső világát; megtudtam, hogy a dogma a vallásos érzés szóbeli kifejezése; az egyház az elhívottak társasága; megtudtam, hogy mi az evangélium és mi a törvény.”⁴

Itt látja először, hogy teológiai problémákat miként válaszol meg a hagyományos teológia, a katolikus vagy a protestáns ortodoxia, a racionalizmus vagy éppen a modern teizmus. Ekkor artikulálódik egyértelműen számára, hogy teológus lesz, pap lesz, de olyan, „amilyené valaki egyáltalán lehet a szubjektív idealizmus böhmi filozófiája alapján, az úgynevezett modern theizmus tanítása mellett”.⁵

Rá egy évre Kovács Ödön vallásbölcseleti művét tanulmányozza, akiről ekképpen nyilatkozik:

„Kovács Ödön megindította azt az új, termékeny irányt, mely a teológiát, mint a vallásos élettapasztalások tudományos feldolgozását, egyfelől a szabad vizsgálódás módszere mellett a modern világkép szerves alkotórészéül fogta fel, másfelől pedig a keresztyén kegyes tudat alaptételének föllállításával a vallást gyakorlati kérdéssé tette, elismervén a szívnek, az érzelmeknek örökkévaló jogait. Schleiermacher szelleme ihlette és termékenyítette meg az enyedi theologusok lelkét s új lelki élet támadt ott, ahol eddig sivár racionalizmus, vagy orthodox supranaturálizmus járta.”⁶

³ Ravasz László: *Magamról*. Budapest, Coetus, 1944. 5.

⁴ Ravasz (1944): i. m. 6.

⁵ Ravasz (1944): i. m. 6.

⁶ Ravasz László: *A Tábor-hegy ormán*. Kolozsvár, szerzői kiadás, 1928. 14.

Az adott korszakban az ortodox teológia és az egyre hangsúlyosabbá váló racionalizmus által uralt szellemi térben az élményteológia azt a lehetőséget nyújtotta, hogy az ész negligálása nélkül megmenthetővé vált a *hit aktusa*. Ekkor fogalmazza meg gyakorta citált életcélját:

„Ezzel eldőlt életem nagy kérdése, anélkül, hogy jelentőségét akkor még fel tudtam volna becsülni. Én csak azt tudtam, hogy teológus vagyok, és az lesznek Böhm Károly filozófiája alapján, mint ahogy teológus volt Biederman a hegeli és Ritschl a kanti filozófia alapján.”⁷

1903 novemberében Bartók püspök elégedetlenné válik titkárával, és Ravasz veszi át a helyét. Az ügyintézés, hivatali teendők és irodai adminisztráció nemcsak idejét emésztik fel, de próbára is teszik, mégis e nehéz iskola komoly haszonnal járt, és püspökként rádöbben, milyen felbecsülhetetlen tudásra tett szert. Ez alatt az idő alatt válik ígérhetővé is, s a Farkas utcai templomban nemcsak idős nénik, de a fiatalok, egyetemisták is figyelnek rá. A Bartók György melletti titkárság idején ismerkedik meg későbbi feleségével is, megkéri Bartók püspök legkisebb lánya, Margit kezét. 1908-as esküvőjüket követően öt gyermekük születik. Előtte még egy rövid időre búcsút mond Erdélynek, és Berlinbe indul tanulmányútra.

1905 októberében indult Németországba. Látogatta Otto Pfeiderert óráit, majd Alois Riehl és Georg Simmelt hallgatta. Esztétika iránti újbóli fellelkesülését segítette, hogy volt alkalmá Max Dessoir, az esztétika pszichológiájával is foglalkozó, valamint Heinrich Wölfflin művészettörténész előadásait is látogatni.

Hazatérve 1907-ben Böhm Károlynál befejezte doktori értekezését *Schopenhauer aesthetikája* címmel, és még ugyanezen évben sietett megírni magántanári értekezését *Bevezetés a gyakorlati teológiába* címmel, hogy indulhasson a Molnár Albert 1901-es halálát követően betöltetlenül hagyott gyakorlati teológiai tanszékért. A Molnár Albert tanszékeért vívott csatából Nagy Károly támogatásával, ugyanakkor Bartók püspök ellenzése dacára Ravasz került ki győztesen, így 1907 szeptemberétől a Kolozsvári Teológiai Fakultás Gyakorlati Tanszékének nyilvános, rendes tanára lett.

Az 1909-es esztendő döntő fordulatot hoz a dogmatizmusból felszabadult, intellektualizált teológia iránt lelkesedő még inkább filozófus Ravasz életében. Gondolkodásának új orientációját három esemény indítja el. 1909. május 1-jén érkezik az akkor közel kétszázezer diákot tömörítő Keresztyén Diákok Világszövetségének főtíkára, John R. Mott Kolozsvárra, s tart Ravaszra nézve is megrázó erejű beszédet. „Nem hallottam még embert, aki úgy tudott volna *érdekelni*, mint ő”⁸ – írja Ravasz, és John R. Mottot hallgatva nem csak a megkövesedett dogmatizmust ítéli elégtelennek, ekkor lép túl a modern teológián:

⁷ Ravasz (1992): i. m. 76.

⁸ Ravasz László: John Mott. In Ravasz László: *Az emberélet útjának felén*. Kolozsvár, Az Út – Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet, 1925. 87.

„Ez a Krisztus nem az orthodox theológiáé, de nem is a moderné. Nem ilyen vagy olyan dogmatika Krisztusa, hanem a tied, a tied, akibe belenőtél, mint a fagyöngy a fába, s akkor sem eresztenéd el, ha millió samáriai asszony, millió doctor ac professor theologiae azt mondaná: tagadd meg, hazugság volt mindaz, amit mondtunk felőle”⁹ – írja később.

Szakított a vallástörténeti iskolával, mert ekkor már úgy látta, hogy habár Isten lábnyoma meglátszik a történelmen, mégsem ott kell keresni, miként a bölcsészettudományokban sem, és a teológiában sem, mert „a hit még mindig szült teológiát, a teológia még sohasem szült hitet”.¹⁰ Bár tudósként nem a tudomány és teológia ellen kíván szólni, de felemeli szavát a *filius ante patrem* elméletekkel szemben, mert ettől kezdődően mindenütt azt hirdeti, élő Istenhez dedukcióval eljutni nem lehet, miként a historizmus útján sem, mert „amíg meghódítják a tudománynak a múltat, elveszítik az életnek a jelent”.¹¹ A templom nem válhat a felnőttek iskolájává, ahol hasznos dolgokról hallhatunk, és az igehirdető feladata nem a tanítás vagy gyönyörködtetés – mutat rá Ravasz –, hanem a prófétálás. Az antropológiai világgéppel való szakításhoz a John Mott-tal való találkozáson kívül a Kálvin-tanulmányok és Abraham Kuyper *A kálvinizmus lényege* című munkája vezette el.

„Ne filozófiában, hanem *életben* keressük az Istent”¹² – hangsúlyozza ezt követően, és a *cognitio Dei* alapját a tények tapasztalatában jelölte ki, mert már azt hangsúlyozta, hogy nem elég nevét tudni, hallani róla „Istent csak az ismeri, aki tapasztalja, megérti és magához kapcsolja”,¹³ az, aki személyesen találkozik vele. Elmondhatjuk, hogy szinte minden ekkor született írása, elmélkedése és beszéde éppúgy, mint prédikációja a John R. Mott-tal való találkozás és a Kálvin-tanulmányok révén szellemiségében bekövetkező orientáció lenyomata volt. Mindezek azt mutatták, hogy egy újfajta „élményteológiát” hirdet meg, a schleiermacherit és niebergallit ugyan nem megtagadta, de kiegészítette. Személyes élettapasztalatot hirdetett most is, de a hangsúlyt az újjászületésre tette. 1915-ben Makkai Sándorral és Imre Lajossal elindította *Az Út* című folyóiratot, és megjelent fő műve Pápán, *A gyülekezeti igehirdetés elmélete* címmel. 1918-ban az Erdélyi Református Egyházkerület főjegyzőjévé választották.

Az I. világháborút követően kerül életének új szakaszába, mint ahogyan új korszak kezdődik a háborút vesztett, s annak következményeképpen hihetetlen módon megcsónkított Magyarország életében is. Amikor megingott a haladásba vetett hit, és az individualizmusnak végképpen bealkonyodott, amikor válságba jutott a hagyományos polgári filozófia, és új irányt vett a teológia, akkor érkezett ő a már Magyarországtól elszakított Erdélyből, a teológiai katedráról 1921-ben Budapestre. Petri Elek püspök 1921-ben bekövetkezett halálát követően kap meghívást a Kálvin téri gyülekezet lelkipásztori székébe, amelyet ő azzal a feltétellel vállal, részint siketnéma fia miatt, ha lelkészi

⁹ Ravasz (1925): i. m. 186.

¹⁰ Ravasz (1925): i. m. 186.

¹¹ Ravasz (1925): i. m. 90.

¹² Ravasz (1925): i. m. 186.

¹³ Ravasz (1925): i. m. 208.

beiktatását püspökké választása követi. Ravasz 27 éven át a Dunamelléki Egyházkerület püspöke és 1937–1948 között a Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventjének és Zsinatának lelkészi elnöke is, egyúttal egyházának legmeghatározóbb személyisége volt.

A II. világháborút követően, ismét, miként a nemzet, úgy Ravasz életében is fordulat állt be. 1948. április 14-én Rákosi Mátyás a Parlamentben fogadta Ravaszt, és közölte vele, hogy szükségesnek látja, hogy a református egyház vezetéséről lemondjon. Egyúttal tájékoztatta, hogy lemondása esetén lelkipásztori tevékenységét a Kálvin téren folytathatja, míg ellenkező esetben maradását hadüzenetnek tekintené az egyház részéről. Ravasz 1948. április 28-án lemondott az egyetemes konvent ülésén konventi, április 30-án zsinati elnöki tiszteréről, május 15-én pedig dunamelléki püspökségéről is. 1948. október 1-jétől a Kálvin téri református gyülekezet lelkésze, és a teológián homiletikai szemináriumot tartott. A hallgatókkal a templomban tartott homiletikai munkaközösséget a hatalom nyomására be kellett szüntetnie. Éva lánya férjét, dr. Szacsvey Ferencet 1949-ben két év börtönbüntetésre ítélték. Lánya két gyermekével hozzá költözött. Másik lányát, dr. Uray Sándornét, Verát, családjával együtt 1951. június 21-én kitelepítették. Egy 1953-as rendelet szerint a kitelepítettek vidéken élő rokonokhoz költözhetnek a kényszerlakhelyükről. Ravasz kérvényezi Rákosinál, hogy Leányfalura költözése után lánya a családjával hozzá költözhessen. Beadja nyugdíjazási kérelmét, azzal a kéréssel, hogy a végleges búcsút november 15-ére kívánja tenni, lelkészi szolgálatának 50. évfordulójára. Kérése nem teljesült, már csak 1953. február 8-án hirdethetett ígét utoljára.

1956. október 31-én Leányfaluról a fővárosba hívták, minthogy a Kálvin téri gyülekezet a visszahívását követelte. November 1-jén beszédet mondott a rádióban. Bereczky Albert püspök, aki súlyos betegen kórházban feküdt, előbb püspökségéről, majd lelkészi állásáról is lemondott, a Kálvin téri református gyülekezet presbitériuma pedig azonnal Ravaszt hívta meg lelkésznek. Minthogy Bereczky lemondása nem volt egyértelmű, Ravasz csak kisegítői prédikátori tisztet vállalt. Prédikált, és a forradalom alatt alakult Református Megújulási Mozgalom lelki vezetője és programjának írója volt. 1957. január 5-én az állam gyülekezési tilalmat rendel el, így a mozgalom feloszlik. 1957 májusában harmadik lánya, Boriska férjét, Bibó Istvánt bebörtönözték. Bibó Nagy Imre 1956-os kabinetjében volt államminiszter, ezért a forradalom leverését követően életfogytiglani börtönre ítélték, ahonnan 1963-ban amnesztiával szabadult.

Ravasz a Kálvin téren 1957. április 14-ig hirdethette az Ígét, utána teljes szilenciumra ítélték. Majd két évtizednyi hallgatásra ítéltsege alatt kis házi közösségnek prédikált, és megírta az *Újszövetség magyarázata*, az *Ószövetségi magyarázatok*, a *Kis dogmatika*, a *Hazafelé...*, továbbá „*En vagyok a te Istened*”. A *Tízparancsolat magyarázata* és az *Emlékezéseim* című munkáit, amelyeket csak halála után, az 1990-es rendszerváltást követően adtak ki. 2007-ben jelentek meg a szilencium alatt – kis közösségben – elhangzott kézirat predikációi, „*Te csak hang vagy...*”. Ravasz László kézirat predikációi (1949–1963) címmel. A tudós püspök 93. életében, 1975. augusztus 6-án hunyt el.

Teológiai-tudományos munkássága

Püspöksége elején szembetalálja magát azzal a helyzettel, hogy a „kormányzó gyülekezet nem volt élő hitű, az élő hitű tagok kívül estek a kormányzó gyülekezet tagozatain”.¹⁴ Ezért püspöki székfoglaló beszédében fő programjaként határozza meg: Egyháziasítani az egyesületi keresztyénséget, evangelizálni a történelmi egyházat.¹⁵

A saját teológiai fejlődéséről így ír:

„Theológiai szempontból ez az egész idő így jellemezhető: a kálvinista teológiától indulva a reformatori theologia felé haladtam. Azt nem mondhatom, hogy akármelyiknek felesküdtém volna, de az igaz, hogy mindkettőtől igen értékes indításokat vettem. Most is az a meggyőződés, hogy a kettő között sokkal kisebb az ellentét, amint maguk is gondolnák. Lényegében mindkettő azonos teológiai világkép, csak az egyik statikai, a másik dinamikai oldalról nézve. – Ha az Isten szuverénitásának gondolatát az Ige főségének gondolatával egybekapcsoljuk, illetve az uralkodó és a beszélő Istenről szóló tanítással tesszük a teológiát: mindenütt megtaláljuk a történelmi kálvinizmus és a dialektika theologia közös gyökerét. Ez villant fel előttem 1929 nyarán, midőn az Atlanti Óceán túlsó partján egy kis északamerikai fürdőhelyen átolvastam Barth Károly »Christliche Dogmatik«-jának első kötetét, illetve első fogalmazását.”¹⁶

„Ha végig nézek teológiai pályafutásomon, ezt kell mondanom: nem adatott meg nekem teológiai problémákat elméleti céllal, tudományos érdekből fejtegetni; legalább is: nem ez volt az életművem. Mindig gyakorlati feladatok előtt állottam s e feladatok becsületes megoldása érdekében végeztem teológiai tanulmányokat erőm teljes megfeszítésével. Ezért sohasem tudtam rendszert adni, de egy hosszú pálya sokféle változása miatt felelnem kellett a keresztyén élet majdnem minden kérdésére.”¹⁷

A 19–20. századi polgári átalakulás új lendületet adott nemcsak a teológiai gondolkodás megújításának, de az erősödő nőjogi mozgalmaknak, a munkásság szervezett fellépésének és az európai zsidóság honosításának és jogai rendezésének is. Ravasz László a püspöksége során e három kardinális „kérdés” kapcsán is megfogalmazta nézeteit. Főként a századelő húszas éveitől került a politika és így a társadalomtudósok vitáinak központjába a nőkérdés, a munkáskérdés és a zsidókérdés, ami a diskurzusokban sok vonatkozásban új típusú narratívát is hozott magával.

Ravasz László kezdetben a nemzeti liberalizmusban gyökerező, de abból kiábránduló, a tudományt a teológiával egyeztetni igyekvő liberális teológiát művelő és vallástudományt építő filozófus-teológus volt. Később a „metanoia” hatására az Igét központba emelő és evangelizáló prédikátorrá lett, aki mint egyházvezető és mint politikai véleményformáló a zsidókérdést is egyéni világlátásával egy sajátos narratíva mentén fogalmazta meg. 1919-ben a *Husadik Század* című folyóirat körkérdést indított a témában. Ravasz a *Protestáns Szemlében* – még 1915-ben – *Zsidókérdés* címmel megjelent írásának továbbgondolt változatát közölte a *Husadik Században*. Határozottan azok mellett tette le a voksát, akik szerint létezik zsidókérdés, annak okaként pedig egyszerre

¹⁴ Ravasz (1992): i. m. 166.

¹⁵ Ravasz (1992): i. m. 166.

¹⁶ Ravasz (1944): i. m. 16.

¹⁷ Ravasz (1944): i. m. 16.

jelölte meg a keresztyén társadalmat és magát a zsidóságot. Itt fogalmazta meg először a zsidókérdés megoldásának módját, amelyhez a későbbiekben, a zsidótörvények tárgyalásakor – azok megszavazása esetén is – mindig konzekvensen ragaszkodott, és ha változott is a történelmi helyzet, a zsidókérdés megoldásának kulcsát mindig a „teljes faji beolvadás”-ban¹⁸ határozta meg. Hogy ez a faji beolvadás lehetséges, azt tényként kezelte, írásaiban rendre annak mikéntjével és az azt segítő és gátló tényezőkkel foglalkozott. A zsidótörvények tárgyalásakor (mindhárom esetben) hosszú beszédet tartott a felsőházban is. A három zsidótörvényből az első kettőt megszavazta, a harmadikat nem. A háború alatt kezdeményezi a Jó Pásztor Bizottság létrehozását, ez előbb a zsidó származású protestánsokat pártfogolta, később segíteni igyekezett minden üldözöttön (jelentősebb eredményt gyermekmentés terén érnek el).

A faluból a városba áramló, gyökereit vesztett – egyre népesebb réteget jelentő – munkásság helyzetével vagy a református egyház alapját jelentő kisbirtokos földművelők mindennapi küzdelmeivel, illetve az átalakuló társadalmi és gazdaság helyzettel, valamint a háborús pusztítás során megváltozott konstellációba került nők gazdasági integritásával számtalan írásában, beszédében foglalkozott.

Bár a feminizmusról szóló diskurzusban nem vett részt, szociáletikai tárgyú munkáinak jelentős részében foglalkozik a nőkérdéssel. Ravasz nőképe, mint általában a keresztyén gondolkodóké, ugyan nem akkurátusan kimunkált, de annak ellenére, hogy magáról a feminista mozgalmakról nem fogalmazott meg explicit véleményt, csak elvéve használta magát a fogalmat is, mégis, a nőkérdésben megfogalmazott legfontosabb témáról – a nő szubjektivitásának lehetőségéről – gondolatai mentén értelmezhetővé vált a nőemancipációhoz való viszonyulása is. A ravaszi gondolkodásban jól argumentálható hangsúlyeltolódást láthatunk a nőkérdésről írott munkáiban a háborút megelőző és az azt követő időszak között, ugyanakkor „nőképeben” voltak bizonyos momentumok, amelyek írásaiban változatlan formában megjelentek mindkét időszakban, mintegy kontinuumot képeztek a gondolkodásában, és alapját jelentették a női emancipációról argumentálható nézeteinek. Ilyenek a nő szubjektivitása, a tudományos munkához való affinitásának elfogadása, az önálló egzisztenciára való törekvés fontossága, de mindkét korszakában kifejezetten fellép a feleség szerepe mint munkahely értelmezése ellen, miképpen elutasította a nő középkori felfogását is. A háborút követő időszakban a nemzethalál víziója határozta meg a női emancipációs mozgalmakhoz való viszonyulását, ezért a nőkérdés központi elemének a női lét legfontosabb életparancsának a betöltését, az anyaság megvalósulását tekintette. A magyar reformátusság gerincét jelentő kisbirtokos rétegben terjedt el leginkább az „egykezés”, ami ellen Ravasz egyre reménytelenebb küzdelmet vívott, ezért szokás őt az „egyke elleni küzdelem apostolaként” is említeni.

Nemzetfilozófiájának alapvetése volt, hogy a magyarság nem faji, hanem értékfogalom, a nemzethez tartozás pedig nem jogi, gazdasági vagy hatalmi kérdés, „hanem

¹⁸ *A zsidókérdés Magyarországon. A Huszadik Század Körkérdése.* Budapest, Társadalomtudományi Társaság, 1917. 128.

mindenestül fogva erkölcsi ügy”, egységét nem vér, vagy az egyazon fajhoz tartozás biztosítja, a magyarság egy lelki test, „corpus spirituálé”, egy lelki valóság, műveltség.¹⁹

A tudós püspök minden lehetőséget megragad, hogy prédikációi mind szélesebb tömegekhez eljuthassanak. Amint 1925. december 1-jén megkezdte működését a Magyar Rádió és Telefonhírmondó Rt., felismeri a benne rejlő lehetőségeket. A prédikátorok közül elsőként a Kálvin téri templomból Ravasz László ígehirdetéseit közvetítik.

Ravasz László mint tudós püspök az első magyar filozófiai iskolából indult el, és jelentős hatással volt tanítványaira (püspökök: Makkai Sándor, Révész Imre, Vásárhelyi János, Nagy Ferenc és professzorok: Tavasz Sándor, Varga Zsigmond, Musnai László, Gönczy Lajos, Mátyás Ernő, Nagy Géza, Nagy András, Juhász Albert és Imre Lajos), híveire, egyházára, hazájára. Tavasz Sándor és Imre Lajos önvallomásukban is a legnagyobb hatású tanáruknak vallották Ravaszt. Utóbbi 1913-ban magántanári fokozatát is gyakorlati teológiából szerezte, és dolgozatát Ravasznak nyújtotta be *A gyermek vallása. A katechetika módszertanának valláslélektani alapvetése* címen.

A két háború között több könyve is megjelent. 1927-ben: *Orgonazúgás* (Budapest, Studium); *Tudom, kinek hittem* (Budapest, Studium); 1928-ban: *A Tábor-hegy ormán* (Kolozsvár, szerzői kiadás); 1933-ban *Alfa és Ómega I–II.* (Budapest, Franklin Társulat); 1936-ban *Hit és engedelmesség* (Kolozsvár, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet); 1938-ban *Legyen világosság I–III.* (Franklin Társulat, Budapest); 1941-ben *Isten rostájában I–III.* (Budapest, Franklin Társulat); 1942-ben *Korbán I–II.* (Budapest, Franklin Társulat); 1944-ben *Magamról* (Budapest, Coetus).

1990 előtt nem jelenhettek meg művei. Az 1989-et megelőző évtizedekből a legrészletesebb vizsgálatot Vasady Béla, Makkai Sándor, Málnási Bartók György,²⁰ valamint Kádár Imre²¹ – még Ravasz élete során –, valamint Kónya István²² – részben már Ravasz halálát követően – végezte. Vasady, Málnási Bartók és Makkai elemzésére Ravasz 60. életévének és dunamelléki püspökségének 20. évfordulójára, 1941-ben kiadott emlékkönyv szolgáltatott apropót. A teológus társ, tanítvány, barát és munkatárs emlékkönyvének igei alapon álló méltatását és szolid bírálatát még az 1945 előtti rendszerben adták ki. A marxista kutató Kónya Istvánnak részint Ravasz Lászlóról, részint a kálvinizmus és azon belül a magyar református egyház bírálatáról az 1960-as évektől jelentek meg munkái.

¹⁹ Lásd Ravasz László: *Hit és nemzet.* In Ravasz László: *Legyen világosság.* III. kötet, Budapest, Franklin Társulat, 1938. 245. és Ravasz László: *Az időfeletti Széchenyi.* In Ravasz László: *Legyen világosság.* III. kötet, Budapest, Franklin Társulat, 1938. 344.

²⁰ Vasady Béla (szerk.): *És lőn világosság. Emlékkönyv Ravasz László hatvanadik életéve és dunamelléki püspökségének huszadik évfordulója alkalmából.* Budapest, Franklin Társulat, 1941.

²¹ Kádár Imre: *Egyház az idők viharában. A Magyarországi Református Egyház a két világháború, a forradalmak és ellenforradalmak idején.* Budapest, Bibliotheca, 1957.

²² Lásd: Kónya István *Ravasz László nézeteinek filozófiai alapjai.* Különlenyomat a Kossuth Lajos Tudományegyetem Actájának IX/1/1. kötetéből, Debrecen, 1963; Kónya István: *A magyar református egyház felső vezetésének politikai ideológiája a Horthy-korszakban.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967; Kónya István: *Tanulmányok a kálvinizmusról.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1975; Kónya István: *Kálvinizmus és társadalomelmélet.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979; Kónya István: *A „keskeny úton” a „szolgáló egyház” felé.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.

Miként Kónya, Kádár Imre is a II. világháborút követően, a kommunista diktatúra alatt írja munkáját, a rendszer ideológiai elvárásának megfelelően diabolizálta Ravaszt.

A rendszerváltás után az alábbi posztumusz könyvek jelentek meg. *Újszövetség magyarázata* (Budapest, Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1991); *Hazafelé...* (Budapest, Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1992); *Emlékezéseim* (Budapest, Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1992); *Ószövetségi magyarázatok* (Budapest, Kálvin Kiadó, 1993); *Kis dogmatika* (Budapest, Kálvin Kiadó, 1996); „*Én vagyok a te Istened*”. *A Tízparancsolat magyarázata* (Budapest, Kálvin Kiadó, 1997); *Az eleveelrendelés* (Kálvin Könyvtár, szerk. Máthé Elek – Muraközy Gyula, Budapest, Sylvester Nyomda, [é. n.]); *Válogatott írások 1945–1968* (szerk.: Bárczay Gyula, Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1988); *Krisztussal a viharban. Igehirdetések* (Budapest, Kálvin Kiadó, 1997); „*Te csak hang vagy...*”. *Ravasz László kéziratok prédikációi (1949–1963)* (Dunamelléki Református Egyházkerület – Pócsmegyer-Leányfalui Református Egyházközség, 2007).

Összegzés

1990 óta már egyre több földolgozó munka igyekezett tudományos igénnyel feltárni Ravasz munkásságát. Az elmúlt harminc év szabadabb légkörében, a megváltozott politikai helyzetben a kutatások elsősorban a korábbi évek, évtizedek eleddig tiltott, esetleg alig megtúrt Ravasz-munkáinak elemzésére fókuszáltak, és azok értékeinek föltárására irányultak. De napjainkban is még bőven van teendő, hogy püspökké avatásának 100. évfordulójára helyére kerüljön a 20. század egyik legnagyobb magyar filozófusának, társadalomtudósának, humanistájának és egyházi vezetőjének munkássága.

Felhasznált irodalom

- A zsidókérdés Magyarországon. A Huszadik Század Körkérdése.* Budapest, Társadalomtudományi Társaság, 1917.
- Kádár Imre: *Egyház az idők viharában. A Magyarországi Református Egyház a két világháború, a forradalmak és ellenforradalmak idején.* Budapest, Bibliotheca, 1957.
- Kónya István: *Ravasz László nézeteinek filozófiai alapjai.* Debrecen, Különlenyomat a Kossuth Lajos Tudományegyetem Actájának IX/I/1. kötetéből, 1963.
- Kónya István: *A magyar református egyház felső vezetésének politikai ideológiája a Horthy-korszakban.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967.
- Kónya István: *Tanulmányok a kálvinizmusról.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1975.
- Kónya István: *Kálvinizmus és társadalomelmélet.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979.
- Kónya István: *A „keskeny úton” a „szolgáló egyház” felé.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.
- Ravasz László: John Mott. In Ravasz László: *Az emberélet útjának felén.* Kolozsvár, Az Út – Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet, 1925.
- Ravasz László: *A Tábort-hegy ormán.* Kolozsvár, szerzői kiadás, 1928.

Ravasz László: Hit és nemzet. In Ravasz László: *Legyen világosság*. III. kötet, Budapest, Franklin Társulat, 1938.

Ravasz László: Az időfeletti Széchenyi. In Ravasz László: *Legyen világosság*. III. kötet, Budapest, Franklin Társulat, 1938.

Ravasz László: *Magamról*. Budapest, Coetus, 1944.

Ravasz László: *Emlékezéseim*. Budapest, Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1992.

Vasady Béla (szerk.): *És lőn világosság. Emlékkönyv Ravasz László hatvanadik életéve és dunameléki püspökségének huszadik évfordulója alkalmából*. Budapest, Franklin Társulat, 1941.